

ספרים

זאב פלק: ערכי משפט ויהדות — לקראת פילוסופיה של ההלכה*

מאת

יעקב טירקל**

דומה שהשאלה "מהו הלז העומד מראשית ימיה של ההלכה ועד סופה" ("סופיותה" היא גופא קושיה...), כמו הניסיון להעמיד ערכים להכרעה בין השיטות והמחלוקות הרבות שבפסיקה היהודית — שאלה וניסיון שאותם מציג המחבר ב"פתח דבר" של חיבורו — מלזים את ההלכה מראשיתה. האם מימרתו הידועה של רבן שמעון בן גמליאל, "על שלשה דברים העולם עומד על הדין ועל האמת ועל השלום שנאמר אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם" (אבות א, יח), ש"שלתן דבר אחד הן, נעשה הדין נעשה אמת נעשה שלום" (ירושלמי, תענית פרק ד, הלכה ב), אין בה ביטוי של אותו ניסיון להעמיד ערכים ש"עליהם העולם עומד"?

בגמרא מובא דיון בשאלה על כמה "מצוות בסיסיות" עומדות, כביכול, המצוות שבתורה, הפותח ב"דרש רבי שמלאי שש מאות ושליש עשרה מצוות נאמרו לו למשה" וממשיך, בצורת פירמדה הפוכה, בצמצום המניין, לאחת-עשרה, לשש, לשלוש, לשתיים, עד שהוא מעמידן על מצווה אחת. ואלה דברי הסיום של המדרש:

"בא מיכה והעמידן על שלש, דכתיב 'הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלוהיך'... חזר ישעיהו והעמידן על שתיים, שנאמר 'כה אמר ה' שמרו משפט ועשו צדקה'. בא עמוס והעמידן על אחת, שנאמר 'כה אמר ה' לבית ישראל דרשוני וחי'. מתקיף לה רב נחמן בר יצחק אימא דרשוני בכל התורה כולה, אלא בא חבקוק והעמידן על אחת, שנאמר 'וצדיק באמונתו יחיה'." (מכות, כג ע"א, כד ע"ב).

בין אם נקבל את דעתו של המחבר, לפיה נקבעו בדרשתו של רבי שמלאי כללים בתורה וניתנה עדיפות למצוות מוסריות על מצוות פולחניות, ובין אם נדחה אותה, האם לא מצויות כאן עקבותיו של חיפוש אחרי "הלז" שבהלכה?!

חיבורו המרתק של פרופ' פלק הוא סיפורו של חיפוש כזה, כאשר הקו המנחה אותו הוא שהמחקר של דיני ישראל טוב לו להיות קרוב לחיים וכי זאת יוכל לעשות רק אם ישים לב לצרכים של מדינת ישראל, "על כן שאלת השאלות של חוקר דיני ישראל צריכה להיות כיצד לגלות את משמעותם לחברה של ימינו" (עמ' 11).

* ז' פלק, ערכי משפט ויהדות — לקראת פילוסופיה של ההלכה (הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תש"מ).

** נשיא בית המשפט המחוזי באר שבע.

אין צריך לומר, שכל אלה הם אינדפרנטים מבחינה דתית, לפי השקפתו של מי שבעיניו המצוות הן בגדר גזירות מלך, הגורס שאפילו מצוות שבין אדם לחברו אדם חייב בהן לא משום שהוא חייב משהו לחברו, אלא משום שהוא חייב לקיים את המצווה. כפי שניסח זאת בחריפות פרופ' י' לייבוויץ:

"אשר ל'ואהבת לרעך כמוך' — אין הצגתה כביטוי של 'מוסר היהדות' אלא זיוף אפיקורסי של התורה. אין פסוק כזה במציאות בתורה! 'ואהבת לרעך כמוך' ככלל 'מוסרי', כבסיס לתורת המדות — זהו הכלל הגדול של האתיאיסט קאנט שלשיטתו האדם הוא ערך עליון. ואילו הפסוק בתורה (שאליו נתכוון ר' עקיבא) הוא: 'ואהבת לרעך כמוך אני ה''': בלי הסיפא ביטל ממצוה זו הבסיס וגיטלת משמעותה".¹

אולם, גם אלה הסבורים כך אינם יכולים להתנגד להסברת המצוות שבין אדם לחברו: "יכול יחיד לקבל על עצמו עול מצוות מבלי לשאול לטעמן, אבל אי אפשר להנהיג היום דינים סוציאליים ומערכת משפטית ללא הסבר טעמים" (פלק, עמ' 29). גישתו של המחבר הולידה עיון רב עניין וחשיבות בשמונה נושאים עיקריים, שכל אחד מהם ומנושאי המשנה שלהם ראוי לו שיהיה נושא למחקר בפני עצמו: ערכים ודינים; דין ורצון; דין ושלוש; דין ויציבות; דין וצדק; יחיד וציבור; תהליך הפסיקה; ההלכה במקום ובזמן.

בין נושאי המשנה שבהם דן הפרק הראשון אנו מוצאים את "ערכי החכמים וערכינו", שעניינו אותו כלל גדול בתורה של "ואהבת לרעך כמוך" שהעמיד ר' עקיבא, שהובא לעיל להמחשת העימות בין השקפות היסוד המנוגדות. כאן פורטו הדינים הפוזיטיביים שאותם בא הכלל לרבות, בעניינים שבין איש לאשתו, בין אב לבנו ואפילו בין בית דין ובין פושע היוצא ליהרג: "אמר רב נחמן אמר רבה בר אבון, אמר קרא, ואהבת לרעך כמוך, ברור לו מיתה יפה" (כתובות, לו, ע"ב). המחבר מביע את הדעה שגם במקורות אחרים, שבהם לא נאמר הדבר במפורש, נתגבשו הלכות על יסוד ערך האהבה וכי בדרך כלל הלכות נזיקין ודיני ממונות אינם אלא פירוטו של הכלל עד שאפשר לכלול בו את רוב המצוות שבין אדם לחברו. כדברי בעל "ספר החנוך": "כלומר שהרבה מצוות שבתורה תלויין בכך, שהאהב חברו כנפשו לא יגנוב ממנו ולא ינאף את אשתו ולא יונהו בממון ולא בדברים ולא יסיג גבולות ולא יזיק לו בשום צד, וכן כמה מצוות אחרות תלויות בזה"² (עמ' 26—27).

עניין מיוחד מצאתי ב"דת ודין", שהוא אחד מנושאי המשנה של הפרק השני, העוסק בתרומה שדת ישראל יכולה לתרום לדין של מדינה שאינה מזדהה עם ההלכה בכללותה. ובמלים אחרות, כיצד ניתן לפרש את המושגים של עול מלכות ועול מצוות — כקדקוד למערכת היירארכית של ערכים — לאור צורכי הזמן והמקום. המחבר לומד מאותה אגדה נפלאה על תנורו של עכנאי (בבא מציעא, נט ע"א—ע"ב), שהצד האנושי של ההלכה תלוי בנסיבות שבני אדם נתונים בהן: "בימי ר' אלעזר ור' יהושע הכריע

1 י' לייבוויץ, יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל (הוצאת שוקן, תשל"ו) 310—311.
2 ספר החנוך, קדושים, ר"ט, ח.

הרוב שהתגבש בבית המדרש, ואילו בימינו יתכן שזה הרוב המתהווה בין המפלגות הפוליטיות" (עמ' 44). אינני יכול שלא להזכיר כאן מה שמצא בה השופט זילברג ע"ה:

"נגלה עלינו אפיו המיוחד של המשפט העברי. כאן שלטון החוק (The Rule of Law) במובן האבסולוטי של ביטוי זה. שלטון החוק במחוקק והכנסת המחוקק גופו למערכת היחסים, המשפטיים והשפוטטיים, שנוצרו בחוקים שניתנו על ידו".³

סוגיות חשובות ככוח התקדים וכמעשה בית דין נדונות בפרק הרביעי. השאיפה לצדק אבסולוטי שללה את סופיות הדיון בדיני ישראל, למרות ההשפעה השלילית שהיתה לדבר על היציבות, אולם הסופיות הושגה באופן חלקי ובדרכי עקיפין. בסופו של דבר הכריע שיקול ה"אמת" את שיקול ה"יציב" ולדעת המחבר יש בשיטה זאת "תקוה למצב הדין בימינו", למרות "הקושי שיש בשיטה זו לגבי דין של מדינה מודרנית" (עמ' 87). בעניין זה יש בלבי ספקות.

השאלה עתיקת היום, אם יש ערך מוחלט לדין ולצדק או שמא שניהם אינם אלא יחסיים, נדונה, בין היתר, בפרק החמישי, בצד נושאי משנה חשובים כ"עשית צדק", "צדק מול דין", "מעמד מלידה" ו"הכול לפי המעשה". חוששני (ושמא אין זה אלא עניין של טעם אישי?) שהקיצור והתמציתיות הראויים לשבח, שבהם מצטיין החיבור, גרעו, במקצת, מפרק זה ויש לקוות שבמהדורתו הבאה יגדיל ויאדיר המחבר את התורה שכלל בו.

לא אעמוד על תוכנם של שלושת הפרקים האחרונים ואמנה רק מקצת ענייניהם: "יחיד וצבור", שבו נושאי משנה כ"טובת הכלל" ו"זכויות הפרט"; "תהליך הפסיקה", שבו נושאי משנה כ"שיטת המחשבה", "שכל ולב" ו"כללי הפרשנות"; ו"ההלכה בזמן ובמקום", שבו נושאי משנה כ"דין ומקומו" ו"דין וזמנו". די באלה כדי לעורר את סקרנותו של המשפטן וראויים הם לעיון מעמיק.

עלי להודות שאני נמנה עם אותם אוהבי ספר המגלים עניין, ואף הגאה, בעיון במפתחות שבו. רשימת השמות כאן — ודליתי רק אחדים מהם ובאופן מקרי — מאלפת: בצדם של אוגוסטינוס, אריסטו, בודהה, בנתאם, דימוקריטוס, הובס, חמורבי, יהרינג, פאולוס, קונפוציוס, קלזן, רוסו, תומס אקווינס, אנו מוצאים את אברהם אבינו, מרטין בובר, בן עזאי, י' ברויאר, יוסף אלבו, י' לייבוויץ, משה מנדלסון, משה בן מימון, י"ד סולובייצ'יק, פילון, א"י קוק, פרנץ רוזנצווייג, שמעון בן גמליאל. במפתח לשונות חז"ל מצויים — וגם כאן, הרשימה היא מקרית: אין דוחים נפש בפני נפש; אין מרחמין בדין; ארבע אמות של אדם; הערמה; לא בשמים היא; לפיכך נברא אדם יחיד; מידת סדום; נבל ברשות התורה; עונשין שלא מן התורה; שורת הדין. דומני שיש גם באלה כדי ללמד על טיבו של ספר מעורר מחשבה זה.

דיון בערכים מבטא שאיפה למטרה שלעולם נשארת בגדר מטרה, ויפה אמר המחבר בפתח דבריו, שה"דברים הם בבחינת כתב טענות ולא בבחינת פסק דין סופי". זהו דיון שאינו יכול להסתיים בפסק דין, ואינו צריך להסתיים כלל, אולם כתב הטענות נערך כהלכה.

3 מ' זילברג, כך רכבו של תלמוד (מפעל השכפול, ירושלים, תשכ"ב).